

– студенти описують, чим вони подібні або відрізняються від аспірину, м'яча, тварини і представляють себе через ці порівняння;

Зміна жанрів чи засобів – студенти змінюють прозу на поезію, поезію на драму, лист на інтерв'ю, вони розігрують пісню, як драму тощо.

Перехід між частинами і цілим – студенти здогадуються про зміст статті із заголовку, про сюжет картини з її частини, оповідання – з ілюстрацій чи окремих слів з нього, заголовок – зі змісту мультфільму, кінець фільму – з його початку тощо [4].

Цей перелік далекий від повного і щоб детально представити справжню природу креативності створити такий про-сто неможливо. Основна ідея у тому, що діяльність необхідно продумувати так, щоб можливим був перехід між різними способами її розгортання, двома підходами до неї. Це також посилить відкритість творчої діяльності і навчить студентів толерантно сприймати наявність різних способів її вирішення.

Серед обов'язків викладача у такій діяльності – опитування, підбадьорення і підтримка, зміна критеріїв і правил:

- питання часу повинне бути ретельно продумане: необмежений час (внутрішній, особистий) необхідний для обдумування; лімітований час (контрольований ззовні гнучкими рамками) потрібен для вибору найкращої ідеї, прийняття рішення (створення постера чи постановка вистави).

- коли планується творча діяльність, різним студентам надаються різні ролі – чи за їхнім бажанням, чи ті, які на нашу думку будуть корисними для них.

Для плідного творчого мислення необхідною є позитивна і дружня атмосфера, яка посилюється традиційним підбадьоренням та схвальним зворотним зв'язком, коли учасники спілкування відчують себе в безпеці від критики. Аплодисменти, призи, усміхнені обличчя та інші винагороди дозволяють студенту пересвідчитись, що викладач та друзі позитивно оцінюють його успіхи, що у свою чергу буде добре впливати на загальне ставлення до предмету [2].

Оцінювання повинне стати невід'ємною частиною творчого процесу, а у цьому випадку важливо не обмежуватись лише оцінюванням вживання мови, адже це дозволить студентам зробити висновок про те, що сам результат діяльності не має значення. Judit Fehér наголошує, що різноманітнішим та точнішим є оцінювання, то більш мотивуючим та інформативним воно є для студентів. Різноманітність досягається використанням різних джерел: самооцінювання, оцінювання колегами-студентами, оцінювання викладачем. Мета такого оцінювання також різна: оцінюються різні характеристики використання мови та сам процес (як відбувається взаємодія між студентами та яку роль у ній виконує кожен студент) за допомогою різних критеріїв, попередньо узгоджених між учасниками. На оцінювання впливає також мета діяльності та критерії, що були визначені [3].

Американський науковець, соціолог Neil Postman вважає, що після завершення курсу навчання люди втрачають внутрішній інтерес до світу та бажання активно цікавитись новим. [4] Такий результат, безперечно, не є бажаним для жодного педагога. Тому, забезпечуючи студентів можливістю творчої думки і діяльності на заняттях, можемо намагатись робити все можливе, щоб ефективно спростувати цю, часто правдиву думку.

Література:

1. Дубасенюк О. А. Креативність майбутнього вчителя як передумова роботи з обдарованими учнями / О. А. Дубасенюк // Еліта і обдарованість: точки перетину: матер. міжнарод. наук.-практ. конф. – Київ : ІОД, 2010. – С. 124–127.
2. Fehér J. The essence of creativity [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.teachingenglish.org.uk/article/essence-creativity>
3. Fehér J. The features of creativity [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.teachingenglish.org.uk/article/features-creativity>
4. Fehér J. Creativity in the language classroom [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.teachingenglish.org.uk/article/creativity-language-classroom>
5. Koestler A. The act of creation / A. Koestler. – London : Arkana, Penguin group, 1989. – 751 p.
6. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології: навч. посіб. / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – К. : Просвіта, 2000. – 368 с.
7. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська [та ін.], за ред. О. М. Пехоти. – К. : А.С.К., 2002. – 255 с.
8. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід / О. Пометун, Л. Пироженко. – К. : А.П.Н., 2002. – 136 с.
9. Von Oech R. A whack on the side of the head. How you can be more creative. Creative think. – California : Grand Central Publishing, 1992. – 256 p.

УДК 37.09 : 811.111 + 004.77

О. В. Ябурова,

ДНВЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті проаналізовано науково-методичне забезпечення процесу міжкультурної комунікації. Доведено, що міжкультурна комунікація це цілеспрямований процес взаємодії суб'єктів освітнього процесу, який передбачає оволодіння професійно-значущими концептами ініціомовної культури на основі інтерактивності, духовності та перцептивної готовності до ефективного міжкультурного спілкування в межах міжнародної співпраці.

На думку авторки, завдання вищої школи – виховувати фахівців із високим рівнем сформованості ініціомовної комунікативної компетентності, здатних до продуктивних дій на засадах ініціомовних компетенцій у професійній ініціомовній комунікації.

Ключові слова: спілкування, комунікація, ініціомовна комунікація майбутнього фахівця, ініціомовна комунікативна компетентність, творче мислення педагога, пріоритетність виховних впливів, лінгвокультура.

В статье проанализировано научно-методическое обеспечение процесса межкультурной коммуникации. Доказано, что межкультурная коммуникация это целенаправленный процесс взаимодействия субъектов образовательного пространства, который предполагает овладение профессионально-значимыми концептами иноязычной культуры на основе интерактивности, духовности и перцептивной готовности к эффективному межкультурному общению в рамках международного сотрудничества.

По мнению автора, задача высшей школы – воспитывать специалистов с высоким уровнем сформированности иноязычной коммуникативной компетентности, способных к продуктивным действиям на основе иноязычных компетенций в профессиональной коммуникации.

Ключевые слова: *иноязычная коммуникация будущего специалиста, общение, коммуникация, иноязычная коммуникативная компетентность, творческое мышление педагога, приоритетность воспитательных влияний, лингво-культура.*

The article analyzes scientific and methodological means of future teachers' intercultural communication; taking into account the results of scientific literature analysis it is possible to consider foreign language communication as a direct process of cooperation of the subjects in the educational surrounding, which means to obtain professionally notable concepts of foreign language culture on the base of interactivity, spirituality and perceptive readiness to effective intercultural communication in the ranks of international cooperation.

The author also stresses that effective foreign language communication is based on foreign language communicative competence, which is a multileveled integral personal characteristic that allows the person to set goals and solve problems of different levels of complexity in effective ways in the spheres of foreign language cooperation. According to the author's viewpoint the aim of the higher educational establishment is to graduate specialists, future teachers, with the high level of foreign language competence, obtained in the process of studying, ready for productive activities on the base of foreign language competences in professional communication.

The author offers two courses in the field of intercultural communication for observation. Their aim is to spread future teacher's outlook, enhance their social, cultural and communicative competence using verbal and non-verbal means of communication in the process of self-realization.

Key words: *future teachers foreign language communication, communication, cooperation, foreign language, communicative competence, teacher's creative thinking, priority of upbringing influence, linguo-culture.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Економічна глобалізація, інтеграція України в європейський освітній простір, розширення культурних зв'язків між державами, підвищення ролі освіти та науки в суспільстві, зумовлюють підвищення вимог до володіння майбутніми фахівцями нормами міжкультурної професійно орієнтованої комунікації, що сприятиме подоланню мовного бар'єра, налагодженню співпраці та взаємовідносин між людьми, установленню контактів у сфері освіти. Головною стратегією сьогодення стає підготовка фахівця, який вільно володіє іноземною мовою, орієнтується в полікультурному світі та вміє ефективно взаємодіяти з представниками інших ментальностей.

За цих умов іношомовна комунікація, створення системи іношомовної професійної комунікативної компетентності мають стати об'єктами цілеспрямованого навчання студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Розширення сфери міжнародних контактів і вивчення іноземних мов зумовлюють зацікавлення до іношомовної комунікації як наукової так і практичної галузі, що нині переживає динамічний розвиток у всьому світі. Водночас постає потреба у визначенні сутності іношомовної комунікації, формулюванні її базових принципів, аспектів вивчення. Ключовою ознакою іношомовної комунікації є її інтердисциплінарність, що зумовлює необхідність звернення до багатьох суміжних галузей, насамперед до мовознавства, культурології, соціальної психології. Інтердисциплінарність іношомовної комунікації забезпечує її ефективність у фактично необмеженому практичному застосуванні: від вивчення іноземних мов до дипломатичної діяльності та різноформатних міжнародних обмінів, кінцевою метою яких завжди є порозуміння і налагодження контактів між людьми, які належать до різних національних і культурних спільнот.

Загальнотеоретичні аспекти визначення змісту та складових іношомовної комунікації фахівців різних галузей досліджувалися в працях Л. Галікова, Л. Гапоненко, Т. Смельянова, В. Зикова, Г. Ізмайлова, О. Іскандарова, Н. Кіш, О. Клименка, А. Мінін, Ю. Федеоренко та ін.

Проблемою формування іношомовної компетентності займаються вітчизняні й зарубіжні науковці: І. Бім, М. Бірам, В. Бухбіндер, М. Вятюшев, Н. Гез, Е. Зеєр, Р. Мільруд, С. Пасов, В. Сафонова, М. Свейн, О. Тарнопольський.

Питання формування вмінь, прийомів і навичок іношомовної комунікації майбутнього спеціаліста не втрачає актуальності в педагогічній теорії і практиці, бо мінливість соціокультурних умов і реалій вимагає ретельного перегляду й добору методів та прийомів, якими послуговується в освітньо-виховному процесі вища школа.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Теоретична та практична актуальність проблеми зумовила мету статті, що полягає в дослідженні проблеми іношомовної комунікації, з'ясуванні її сутності та змісту, аналізу науково-методичного забезпечення процесу міжкультурної комунікації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Поняття іношомовної комунікації відображає два взаємопов'язаних процеси: мовлення та комунікацію. Тобто ми маємо справу з інтеграцією та своєрідним синтезом мови як суспільного явища, що має нормативний характер, мовлення як найуніверсальнішого засобу комунікації та мовленнєвого спілкування як умотивованого живого процесу між учасниками.

Аналіз літературних джерел дає змогу дійти висновків, що нині в науці є більше сотні визначень комунікації. Так, ще в 70-х роках ХХ ст. Ф. Данк у статті щодо цього поняття зафіксував 95 дефініцій і згрупував їх у 15 категорій [8, с. 21]. Привертає увагу дослідження польської вченої Г. Валінської де Гекбель, предметом дослідження якої була «комунікація» в американській теорії масової комунікації. Вона зафіксувала понад 200 дефініцій в американській літературі, й виокремила в них 18 семантичних категорій [8, с. 21].

Не може залишитися поза увагою філософська й довідкова література, у якій комунікацію визначено як «фундаментальну ознаку людської культури, яка полягає в інтенсивному взаємодіюванні людей» [7]; «змістовну сутність соціальної взаємодії» [6]; «спеціальну сферу людської діяльності, що виникла й розвивається суспільством із метою взаємного обміну думками» [10]; «зв'язок, під час якого відбувається обмін інформацією між системами в живій і неживій природі й суспільстві» [5].

Отже, комунікація – явище складне, багатогранне і його можна розглядати з різних підходів і позицій.

У багатьох наукових працях терміни «спілкування» й «комунікація» часто вживаються синонімічно, проте в публікаціях останніх років сформульовано суттєві розбіжності між цими поняттями.

На думку Г. Дев'ятової, спілкування – це соціально зумовлений процес обміну думками й почуттями між людьми в різних сферах їх пізнавально-трудова діяльності, який реалізується переважно за допомогою вербальних засобів комунікації. Комунікація, на думку автора, є соціально обумовленим процесом передачі й сприйняття інформації в умовах

міжособистісного й масового спілкування різними каналами за допомогою різних комунікативних засобів (вербальних, невербальних тощо). Суть комунікації в тому, що це цілеспрямоване спілкування, яке реалізується в конкретних ситуаціях згідно з нормами мовленнєвої діяльності [1, с. 13].

Під професійною іншомовною комунікацією розуміємо, як правило, «складний і цілеспрямований процес взаємодії кількох людей у межах їх професійної діяльності, які вирішують діяльнісні завдання за посередництва впливу на інтелект, погляди, поведінку й емоції один одного» [3, с. 23].

Дослідники констатували, що в нових економічних умовах значно змінюється сутність поняття, що досліджується. До професійної іншомовної комунікації включається не лише мова конкретної спеціальності, а головне – уміння диференційовано застосовувати мову у варіюваних професійних ситуаціях спілкування, знання культурологічного аспекту.

Специфіка іншомовної професійної комунікації педагога зумовлена, передусім, специфічним, а саме творчим мисленням педагога, пріоритетністю виховних впливів, умінням бути взірцем для своїх вихованців, що впливає на хід, стратегію, тактику та результат комунікації.

Володіння іноземною мовою не лише дозволяє успішно здійснювати міжкультурно-професійну взаємодію, а й допомагає формувати людину духовну як ідеал суспільства. Зазначимо, що лінгвосоціопсихологічні й культурологічні знання про іншомовний соціум формують у майбутнього фахівця перцептивну готовність до ефективного міжкультурного спілкування та до міжнародної співпраці.

Ефективна іншомовна комунікація ґрунтується на іншомовній комунікативній компетентності, що є багаторівневою інтегральною особистісною якістю, яка дозволяє людині ставити та ефективно розв'язувати завдання і проблеми різного рівня складності у сферах іншомовної взаємодії. Як підкреслювали дослідники, майбутній фахівець, що досяг високого рівня сформованості іншомовної комунікативної компетентності, здатен продуктивно діяти на засадах іншомовних компетенцій у професійній іншомовній комунікації [9, с. 5].

Науково-методичне забезпечення процесу міжкультурної комунікації може бути відображено в програмах різних курсів для аудиторної та самостійної роботи студентів, в планах проведення різних тренінгів, семінарів, майстер-класів, диспутів і т. д.

Розглянемо навчальну програму дисципліни «Основи інтерактивної комунікації» спрямованої на формування іншомовної компетенції в рамках лінгвопрофесійного середовища в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців педагогічного профілю.

Навчальна програма вивчення дисципліни «Основа інтерактивної комунікації» складена на основі Державного стандарту початкової освіти, Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти та відповідно до освітньо-професійної програми підготовки бакалаврів напрямку 6.010102 початкова освіта. Вона була обговорена та рекомендована до видання науково-методичною радою Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є основні лінгвістичні особливості змісту інтерактивної комунікації, її оптимальної структури, закономірностей та функцій. Ключовою ознакою цього курсу є його інтердисциплінарність, що зумовлює необхідність звернення до багатьох суміжних галузей, основні серед яких мовознавство, культурологія і соціальна психологія. Серед основних засобів інтерактивної комунікації, що впливають на процес розвитку мовної особистості, крім традиційного мовного аспекту курс навчає різноманітним способам вираження емоцій, передачу інформації, жестам, міміці, звичаям, традиціям та віруванням.

Метою викладення навчальної дисципліни «Основи інтерактивної комунікації» є поповнення загальнокультурної, соціокультурної та комунікативної компетенції майбутнього вчителя, розвиток у студентів міжкультурної свідомості в процесі його самореалізації, як форми само прояву, досягнення окремої мети під час мовленнєвої діяльності, осмислення сутності професійної мовної підготовки.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Основи інтерактивної комунікації» є ознайомлення студентів з необхідною лексичною та граматичною базою для здійснення іншомовного спілкування, навчання студентів культурним особливостям різних народів у процесі професійної підготовки, особливостям вербальних і невербальних засобів передачі інформації, формування особистісно-професійних якостей майбутніх вчителів в межах полікультурного розвитку особистості.

Програма навчальної дисципліни містить такі змістові модулі: інтерактивна комунікація в письмовій формі та інтерактивна комунікація в усній формі. Згідно з вимогами курсу студенти повинні знати основи лексичного та граматичного матеріалу для здійснення вербальної комунікації в іншомовному середовищі, правила складання, написання та обробки кореспонденції іншомовного походження, стандарти комунікативної поведінки у різноманітних, динамічних та непередбачуваних ситуаціях міжнародного спілкування, особливості вербальної та невербальної поведінки комунікантів, особливості та тонкощі формальних та неформальних міжкультурних стосунків, культурні особливості різних народів, норми та правила культурної поведінки.

За результатами вивчення курсу студенти повинні набути наступних вмінь: написання неформального листа описуючи життєві події, особисті проблеми, запитуючи необхідну інформацію; написати формального листа офіційною мовою (апеляційний лист, лист-подяка, офіційний запит); написати статтю в газету висловлюючи свою негативну або позитивну думку; написати листа редактору журналу пропонуючи шляхи вирішення гострих соціальних проблем; виражати та підтверджувати аргументами свою думку, розпочати та підтримувати дискусію, залучати інших людей до діалогу; обговорювати переваги та недоліки, висловлювати згоду чи незгоду з думкою опонента, робити висновок дискусії, уточнення отриманої інформації.

Ще одним варіантом курсу практичної спрямованості з метою формування, розвитку та удосконалення спеціальних компетенцій у сфері міжкультурної комунікації, знайомства з основами кросскультурної професійної комунікації може служити курс «Практикум з міжкультурної комунікації». Курс націлений на розвиток культурної сприйнятливості, здатності до правильної інтерпретації конкретних проявів комунікативної поведінки в різних ситуаціях міжкультурних контактів і може бути запропонований для студентів як мовних, так і не мовних вищих навчальних закладів.

У результаті освоєння курсу студенти повинні **знати** специфіку міжкультурної специфікації; етичні засади суб'єкта міжкультурної комунікації; рівні володіння мовної, культурної та комунікативної компетенції; методи вивчення культурних систем і міжкультурних ситуацій; цінності, норми, вірування, символи культур досліджуваних мов; соціокультурні символи і бар'єри міжгрупового і міжнародного спілкування; специфіку міжкультурного інтернет-спілкування; методи полегшення процесу акультурації в ході здійснення міжкультурних програм і проєктів; прийоми оптимізації кросскультурного спілкування; особливості міждержавних культурних контактів.

У процесі освоєння курсу «Практикум з міжкультурної комунікації» у студентів розвиваються наступні компетенції:

1. Загальнокультурні компетенції: орієнтуються в системі загальнолюдських цінностей і враховують ціннісно-сміслові орієнтації різних іншопольських спільнот і груп; володіють навичками соціокультурної та міжкультурної комунікації, що забезпечують адекватність соціальних і професійних контактів; володіють культурою мислення, здатністю до аналізу, узагальнення інформації; вміють ставити цілі і вибирати шляхи їх досягнення; володіють культурою усного та писемного мовлення; здатні займати громадянську позицію в соціально-особистісних конфліктних ситуаціях; усвідомлюють значення гуманістичних цінностей для збереження і розвитку сучасної цивілізації; готові прийняти моральні зобов'язання по відношенню до культурної спадщини людства.

2. Професійні компетенції: мають уявлення про етичні та моральні норми поведінки, прийняті у іншопольському соціумі, про моделі соціальних ситуацій, типові сценарії взаємодії; володіють готовністю долати вплив стереотипів і здійснювати міжкультурний діалог в загальній і професійній сферах спілкування; володіють необхідними знаннями в галузі соціології, психології та культурології, що дозволяють адаптуватися до мінливих умов при контакті з представниками різних культур; вміють моделювати можливі ситуації спілкування між представниками різних культур і соціумів; володіють навичками організації групової та колективної діяльності для досягнення спільних цілей колективу.

Структура курсу може включати такі розділи як: «Професійні основи міжкультурної комунікації», «Комунікація та культура», «Мова в аспекті міжкультурної комунікації», «Ефективна комунікація в різних сферах міжкультурного спілкування», «Конфлікти в міжкультурному спілкуванні».

Розглянемо більш детально зміст двох із наведених вище розділів найбільш практично значимих для сучасного українського студента. Розділ «Ефективна комунікація в різних сферах міжкультурного спілкування» включає наступні теми: складання комунікаційного портрета особистості, розгляд соціокультурних стимулів і бар'єрів міжгрупового і міжнародного спілкування, визначення своєрідності міжкультурного діалогу, опосередкованого інтернетом, аналіз повсякденних ситуацій міжкультурної комунікації (туризм, дозвілля, спорт, навчання), розгляд сфери освіти і науки в аспекті міжкультурної комунікації, підготовка, організація та ведення зустрічей, брифінгів та прес-конференцій різного рівня з використанням декількох робочих мов, розгляд методів полегшення процесу акультурації в ході здійснення міжкультурних програм і проєктів.

Розділ «Конфлікти в міжкультурному спілкуванні» включає наступні теми: відпрацювання прийомів оптимізації кроскультурного спілкування, відпрацювання навичок дозволу і уникнення міжкультурних конфліктних ситуацій, аналіз способів подолання етнокультурної упередженості, розгляд проблем міждержавних культурних контактів, розгляд проблем міжкультурної комунікації та глобалізаційних процесів.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Сучасна вища освіта має забезпечувати високий рівень компетентності майбутніх фахівців, сприяти їхній ініціативності, мобільності, самостійності, створювати сприятливі умови для розвитку та самовдосконалення особистості. За цих умов реалізація успішної іншомовної комунікації набуває особливої актуальності й повинна розглядатися інтеграційно, з урахуванням виховного, духовного, культурологічного та лінгвокультурологічного аспектів. Проведений аналіз основних джерел наукової літератури та пропонує курсів практичного спрямування дає підстави характеризувати іншомовну професійну комунікацію як процес цілеспрямованої взаємодії суб'єктів освітнього процесу, які належать до різних лінгвокультур. Цей процес передбачає оволодіння професійно-значущими концептами іншомовної культури на основі інтерактивності, духовності та перцептивної готовності до ефективного міжкультурного спілкування в межах міжнародної співпраці.

Література:

1. Девятова Г. Г. Формирование готовности будущих учителей иностранного языка к межкультурной коммуникации : Автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / Г. Г. Девятова. – Сибай, 2002. – 27 с.
2. Нагорнюк Л. С. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх журналістів / Л. С. Нагорнюк // Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 19 – С. 95–101.
3. Озерова М. В. Содержание профессионально направленного обучения иностранному языку в неязыковом вузе / М. В. Озерова // Профессиональная коммуникация как цель обучения иностранному языку в неязыковом вузе : сб. науч. трудов / Моск. гос. лингвист. – 2000. – № 454. – С. 23–32.
4. Пассов Е. И. Мастерство и личность учителя : на примере преподавателя иностранного языка / Е. И. Пассов. – М. : Флинта : Наука, 2001. – 240 с.
5. Педагогіка : Большая современная энциклопедия / сост. Е. С. Рапацевич. – Мн. : Современное слово, 2005. – 720 с.
6. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 216 с.
7. Психологічна енциклопедія / авт.-уклад. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
8. Різун В. Основи масового спілкування як духовного єднання і порозуміння / В. Різун // Вісник Львівського ун-ту. Серія : Журналістика. – 2001. – Вип. 21. – С. 20–25.
9. Федоренко Ю. Професійно зорієнтована іншомовна комунікація у контексті сучасної освіти / Ю. Федоренко // Імідж сучасного педагога. – 2013. – № 4. – С. 3–6.
10. Философский словарь / ред. И. Т. Фролова. – М. : Республика, 2001. – 719 с.